

Social Cohesion and Development

Vol 13, No 1 (2018)

On Schools and Gods

Social Cohesion and Development
 Biannual Scientific Review,
 Spring 2018, volume 13, issue 1

Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη

25 Εξαμηνιαία Επιστημονική Επιθεώρηση, Άνοιξη 2018, τόμος 13ος, τεύχος 1

FOCUS *On Schools and Gods | Des Écoles et des Dieux*

ΘΕΜΑ *Περί Σχολείων και Θεών*

ARTICLES
Άρθρα

Elena Karachontziti & Georgios Stamelos, Introduction | Présentation | Εισαγωγή

Εύη Ζαμπέτα, Θρησκεία, δημοκρατία και εκπαίδευση

Ιωάννα Κομνηνού, Η διαμόρφωση θρησκευτικών ταυτοτήτων σύμφωνα με τις αλλαγές του μοντέλου διδασκαλίας του μαθήματος των Θρησκευτικών στην Ελλάδα από το 2011 και μετά

Πολύκαρπος Καραμούζης, Η θρησκευτική αγωγή μεταξύ ενδοσχολικής λειτουργίας, θρησκευτικών αντιλήψεων και κοινωνικών πρακτικών του θρησκευτικού πεδίου. Μελέτη περίπτωσης

Béatrice Mabilon-Bonfils, L'islam des manuels scolaires français: Comment l'école diffuse des stéréotypes

Saeed Paivandi, École islamisée en Iran: Dieu est présent partout

Albert Kory Dione, Enjeux et réalités de l'introduction de l'éducation religieuse dans les écoles publiques élémentaires et le projet de modernisation des «daara» au Sénégal

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΔΙΟΝΙΚΟΣ

Θρησκεία, δημοκρατία και εκπαίδευση

Εύη Ζαμπέτα

doi: [10.12681/scad.19868](https://doi.org/10.12681/scad.19868)

Copyright © 2019, Evi Zampeta

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Ζαμπέτα Ε. (2019). Θρησκεία, δημοκρατία και εκπαίδευση. *Social Cohesion and Development*, 13(1), 19–31. <https://doi.org/10.12681/scad.19868>

Θρησκεία, δημοκρατία και εκπαίδευση

Εύη Ζαμπέτα, Πανεπιστήμιο Αθηνών

Religion, democracy and education

Evi Zampeta, University of Athens

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το άρθρο αυτό εξετάζει ορισμένες πτυχές της σύγχρονης θεωρητικής συζήτησης όσον αφορά τη θέση της θρησκείας στη δημόσια σφαίρα και τις συνεπαγόμενες συνέπειες για τις ατομικές ελευθερίες και τα ανθρώπινα δικαιώματα. Η ανάλυση εστιάζεται στην αντιπαράθεση της Κριτικής Θεωρίας με τον Κοινοτισμό. Η πολιτική των ταυτοτήτων στις σύγχρονες παγκοσμιοποιημένες κοινωνίες θέτει νέα διλήμματα τα οποία σε ορισμένες περιπτώσεις συνοδεύονται από μία ιδιότυπη παλινόρθωση της θρησκείας. Το στοιχείο αυτό εκφράζεται σε πολιτικές και κοινωνικές πρακτικές και επηρεάζει γενικότερα την πολιτική κουλτούρα όσον αφορά τα ανθρώπινα δικαιώματα. Τέλος, υπό το φως αυτών των πολιτικών διλημμάτων εξετάζεται η πρόσφατη εκπαιδευτική πολιτική όσον αφορά το μάθημα των Θρησκευτικών στο ελληνικό σχολείο.

ABSTRACT

The aim of this article is to examine some critical aspects of contemporary enquiry regarding the place of religion in the public sphere and its implications for basic individual freedoms and human rights. It particularly focuses on the debate between Critical Theory and Communitarianism. Modern globalized societies are confronted with critical dilemmas stemming from the politics of identity, which in some cases are followed by a peculiar resurgence of religion. These aspects are reflected on political and social practices and impact on political culture and human rights. Finally, in the light of the above dilemmas, the article examines recent education policy on religious teaching in Greek public schools.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Θρησκευτικά, εκκοσμίκευση, δημοκρατικό σχολείο, ανθρώπινα δικαιώματα.

KEY WORDS: Religion, secularism, democratic school, human rights.

1. Εισαγωγή

Το άρθρο αυτό γράφεται σε μια περίοδο έντονης διαμάχης γύρω από το περιεχόμενο, τους στόχους και τη φύση του μαθήματος των Θρησκευτικών (ΜτΘ) στη δημόσια εκπαίδευση. Η διαμάχη αυτή, η οποία εκφράζεται ως οιονεί αντιπαράθεση μεταξύ κράτους και εκκλησίας, στην πραγματικότητα διχάζει το σύνολο του πολιτικού φάσματος, τον εκπαιδευτικό κόσμο, αλλά και την κοινωνία. Αντικείμενο της διένεξης αποτέλεσε η εισαγωγή νέων αναλυτικών προγραμμάτων για το ΜτΘ τον Σεπτέμβριο του 2016.

Ακραίοι εκκλησιαστικοί κύκλοι με προεξάρχουσα τη Μητρόπολη Πειραιά προσέφυγαν στο Συμβούλιο της Επικρατείας (ΣτΕ), το οποίο κατά πλειοψηφία έκρινε ως αντισυνταγματικά τα αναλυτικά προγράμματα της περιόδου Φίλη. Αν και αυτή η απόφαση δεν αφορά τα ισχύοντα σήμερα προγράμματα (λόγω οριακής τροποποίησής τους με νέο ΦΕΚ που εκδόθηκε μετά την ανωτέρω προ-

σφυγή), αναμένεται να σχολιασθεί από το νομικό κόσμο της χώρας, ενώ δημιούργησε βαθύτατο προβληματισμό και απογοήτευση σε όλη την προοδευτική διάνοηση, καθώς συνιστά μια σοβαρή υπαναχώρηση του ανωτάτου δικαστηρίου σε σχέση με παλαιότερες ερμηνείες σε αντίστοιχα θέματα και δημιουργεί νέα δεδομένα όσον αφορά την ερμηνεία του Συντάγματος, τα ατομικά δικαιώματα και το σκοπό της Παιδείας.

Παρουσιάζει ενδιαφέρον, ωστόσο, το γεγονός ότι η αναμόρφωση των αναλυτικών προγραμμάτων για το ΜτΘ είχε ξεκινήσει επί Πρωθυπουργίας Αντώνη Σαμαρά και το ουσιαστικό περιεχόμενό τους ανάγεται σε εκείνη την περίοδο. Το αρχείο το οποίο αφορά τον Οδηγό Εκπαιδευτικού (ΥΠΘ-ΙΕΠ: 2014) στην ιστοσελίδα του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής (ΙΕΠ) φέρει ημερομηνία 10-12-2014 (!) και ο επιστημονικός υπεύθυνος του έργου είναι ο Σταύρος Γιαγκάζογλου, δηλαδή το στέλεχος του ΙΕΠ που εξακολούθησε να έχει την ευθύνη των αναλυτικών προγραμμάτων του ΜτΘ και στις μετέπειτα κυβερνήσεις. Η εκκλησία δεν είχε τότε διατυπώσει διαφωνίες, γεγονός που υποδηλώνει και τον πολιτικό χαρακτήρα της όλης διαμάχης: η μάχη για τα Θρησκευτικά είναι ουσιαστικά μια μάχη για τη σχέση κράτους-εκκλησίας, δηλαδή για την αποτροπή του διαχωρισμού κράτους-εκκλησίας μέσω της αναθεώρησης του Συντάγματος.

Η σύγκρουση για το ΜτΘ στην ελληνική εκπαίδευση δεν έχει τελειώσει. Η όξυνση των σχέσεων μεταξύ Υπουργείου και εκκλησίας έχει διαμορφώσει νέα δεδομένα και γκρίζες ζώνες. Η Εκκλησία της Ελλάδος, υπερβαίνοντας το χώρο δικαιοδοσίας της, αξιώνει να έχει «σύμφωνη γνώμη» για το περιεχόμενο του μαθήματος, ενώ σκοταδιστικοί κύκλοι στους κόλπους της, με τη συνδρομή και της δικαιοσύνης, επιδιώκουν να αναστείλουν οποιαδήποτε προσπάθεια άμβλυνσης του κατηχητικού και ομολογιακού χαρακτήρα του μαθήματος. Οι συνέπειες για τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής εκπαίδευσης, τα ανθρώπινα δικαιώματα και τη δημοκρατία είναι κρίσιμες.

Ωστόσο, η πρόσφατη διαμάχη για τα Θρησκευτικά που έχει ξεσπάσει στην Ελλάδα συνδέεται με θεμελιώδη ζητήματα που αφορούν τη θέση της θρησκείας στη δημόσια σφαίρα, καθώς και την ποιότητα της δημοκρατίας και των θεσμών. Ο προβληματισμός αυτός δεν είναι νέος, αλλά έχει απασχολήσει την επιστημονική συζήτηση στην Ελλάδα εδώ και αρκετά χρόνια (βλ. ενδεικτικά Σωτηρέλης, 1998; Χριστόπουλος, 1999; Ζαμπέτα, 2003). Θεμελιώδη ερωτήματα που απασχολούν τη σημερινή συζήτηση είναι τα εξής:

- Έχει θέση η θρησκεία στο σχολείο;
- Δικαιούται το σχολείο να θρησκευείται;
- Είναι δικαίωμα της ιστορικά διαμορφωμένης πλειονότητας να διαδίδει, και μάλιστα κατ'αποκλειστικότητα, τις θρησκευτικές της πεποιθήσεις μέσω του σχολείου;
- Έχουν θέση τα θρησκευτικά σύμβολα σε δημόσιους χώρους όπως το σχολείο;

Σε ένα σύγχρονο κράτος το οποίο δεσμεύεται στην αρχή της εκκοσμίκευσης η διαχείριση προβλημάτων όπως αυτά μπορεί να επιτευχθεί επιλέγοντας τη στάση της ουδετερότητας του κράτους έναντι των διαφορετικών θρησκευτικών πεποιθήσεων, προκειμένου να γίνονται σεβαστά τα ανθρώπινα δικαιώματα που διακυβεύονται από τα παραπάνω διλήμματα. Ωστόσο, το κοσμικό κράτος αντιμετωπίζει πολλές φορές με αμηχανία και δυσκολεύεται να διαχειριστεί το αίτημα εκ μέρους των θρησκευτικών ταυτοτήτων (πλειονοτικών ή μειονοτικών) να εκφράζουν τη θρησκευτική τους ταυτότητα όχι απλώς μέσω ενός κώδικα ατομικής περιβολής (όπως π.χ. το hijab), αλλά σε δημόσιες λειτουργίες όπως οι τελετές ορκωμοσίας, που σε χώρες όπως η Ελλάδα αποτελούν διοικητικές πράξεις.

Στο πλαίσιο του παρόντος άρθρου θα εξετάσουμε ορισμένες πτυχές της σύγχρονης θεωρητικής συζήτησης όσον αφορά τη θέση της θρησκείας στη δημόσια σφαίρα και τις συνεπαγόμενες συ-

νέπειες για τις ατομικές ελευθερίες και τα ανθρώπινα δικαιώματα. Η ανάλυση θα επικεντρωθεί στην αντιπαράθεση της Κριτικής Θεωρίας με τον Κοινοτισμό. Η πολιτική των ταυτοτήτων στις σύγχρονες παγκοσμιοποιημένες κοινωνίες θέτει νέα διλήμματα τα οποία σε ορισμένες περιπτώσεις συνοδεύονται από μία ιδιότυπη παλινόρθωση της θρησκείας. Το στοιχείο αυτό εκφράζεται σε πολιτικές και κοινωνικές πρακτικές και επηρεάζει γενικότερα την πολιτική κουλτούρα όσον αφορά τα ανθρώπινα δικαιώματα. Τέλος, υπό το φως αυτών των πολιτικών διλημάτων θα εξετασθεί η πρόσφατη εκπαιδευτική πολιτική όσον αφορά το ΜτΘ στο ελληνικό σχολείο.

2. Θρησκεία και δημόσια σφαίρα

Κάθε προσπάθεια κατανόησης της θέσης της θρησκείας στους εκπαιδευτικούς θεσμούς αναπόφευκτα θέτει θεμελιώδη ερωτήματα όσον αφορά τη θέση της θρησκείας στη δημόσια σφαίρα (συστατικό στοιχείο της οποίας αποτελεί και το εκπαιδευτικό σύστημα), τη νοσηματοδότηση του «δημόσιου» και τη σχέση του με το ιδιωτικό. Τα ερωτήματα αυτά, ωστόσο, συνιστούν πεδίο αντιπαράθεσης και σύγκρουσης στο δημόσιο λόγο και στην κοινωνική θεωρία. Στο περιορισμένο πλαίσιο αυτού του άρθρου δεν είναι εφικτό να διατρέξουμε όλο το εύρος της επιστημονικής συζήτησης που εξετάζει τη σχέση της θρησκείας με τη δημόσια σφαίρα. Θα περιοριστούμε σε δύο κυρίως προσεγγίσεις οι οποίες έχουν επηρεάσει σημαντικά τη σύγχρονη συζήτηση περί εκκοσμίκευσης: την Κριτική Θεωρία, όπως εκπροσωπείται πλέον κυρίως από τον Habermas, και τον Κοινοτισμό με κατεξοχήν εκπρόσωπο τον Charles Taylor.

Σύμφωνα με την Κριτική Θεωρία, και εν προκειμένω τον Habermas (2011), η θρησκεία ανήκει στο πεδίο της ανορθολογικότητας. Σε αντίθεση με τον ορθό λόγο, στον οποίο δυνάμει μετέχουν όλα τα ανθρώπινα όντα, αντιλήψεις και αξίες οι οποίες πηγάζουν από τις διάφορες θρησκείες δεν μπορούν να είναι δεσμευτικές στο πεδίο της δημόσιας σφαίρας γιατί δεν τις κατανοούν και δεν τις συμμερίζονται όλοι. Η θέση αυτή δεν συνεπάγεται την άρνηση του δικαιώματος των θρησκευόμενων πολιτών να εκφράζουν αντιλήψεις που πηγάζουν από τη θρησκεία τους, αλλά προϋπόθεση προκειμένου οι αντιλήψεις αυτές να εισαχθούν στη δημόσια σφαίρα είναι να γίνονται κατανοητές από το σύνολο των πολιτών, θρησκευόμενων και μη. Επομένως, κατά τον Habermas, οι αντιλήψεις αυτές θα πρέπει να «μεταφράζονται» στη γλώσσα της εκκοσμίκευσης, γλώσσα στην οποία δυνάμει μετέχουν όλα τα υποκείμενα.

Στην αρχαϊκή μορφή του πολιτικού η θρησκεία αποτελεί εγγενές στοιχείο της δημόσιας σφαίρας. Η αναγωγή της εξουσίας στη θεότητα λειτούργησε ως μέσο πολιτικής υπαγωγής και κυριαρχίας. Ιστορικά, στις μεγάλες αρχαίες αυτοκρατορίες της Μεσοποταμίας, της Συρίας και της Αιγύπτου π.χ., «το πολιτικό» ως συμβολική αναπαράσταση και αυτο-κατανόηση μιας κοινότητας ως ολότητας και συνειδητής πολιτικής οντότητας έχει συγκροτηθεί σε αναφορά με τη μυθοποίηση της εξουσίας και τη συσχέτισή της με το θεϊκό στοιχείο (Habermas 2011: 18). Με τη σταδιακή απο-ιεροποίηση του πολιτικού ο κυρίαρχος δεν αποτελεί πλέον έκφραση της θεότητας, αλλά τον εγκόσμιο εκπρόσωπό της. Η απαλλαγή του πολιτικού από το θρησκευτικό στοιχείο και το αίτημα της ιδιωτικοποίησης της θρησκείας συντελείται σταδιακά στο πλαίσιο της νεωτερικότητας. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο Habermas αναγνωρίζει τη σαφή διάκριση μεταξύ της εκκοσμίκευσης του κράτους και της εκκοσμίκευσης της κοινωνίας, διαδικασίες οι οποίες όχι μόνον δεν ταυτίζονται μεταξύ τους, αλλά δεν προχωρούν πάντοτε με τον ίδιο ρυθμό.

Στις σημερινές συνθήκες της παγκοσμιοποίησης θεωρεί αναγκαία την υιοθέτηση της πολυπολιτισμικής ιδιότητας πολίτη η οποία θεμελιώνεται στον αμοιβαίο σεβασμό. Προτείνει τη «μετα-

εκκοσμίκευση» ως τη συνθήκη που οφείλει να διέπει τη σχέση θρησκείας και πολιτικής. Πρόκειται για τη στάση η οποία αντιμετωπίζει τις θρησκείες ως μία από τις πηγές κατανόησης του νοήματος και των κινήτρων του κοινωνικού πράττειν, ενώ ταυτόχρονα υπογραμμίζει τη σαφή διάκριση μεταξύ γνώσης και πίστης. Θεωρεί ότι η δημοκρατική διαδικασία είναι ταυτόχρονα μια διαδικασία μάθησης και κάθε σύνταγμα της ελευθερίας είναι ταυτόχρονα ένα πρόγραμμα προς επιτέλεση.

Σε αντίθεση με τον Habermas, ο Charles Taylor (2011) στο πλαίσιο της προσέγγισης του Κοινοτισμού, θεωρεί ότι είναι αδύνατη η κατανόηση του πολιτικού με όρους καθολικότητας. Καμία κοινωνία δεν προσλαμβάνει τον εαυτό της ως ενιαία «ολότητα», υποστηρίζει. Κάνει λόγο για την «εμμονική αντιμετώπιση» της θρησκείας από την πλευρά των οπαδών της εκκοσμίκευσης. Αντιλαμβάνεται τη διάκριση μεταξύ του κοσμικού λόγου και της θρησκευτικής σκέψης ως μια εμμονή του δυτικού Διαφωτισμού. Θεωρεί ότι η ταυτότητα «Καντιανός» ή «Ωφελιμιστής» δεν επέχει μεγαλύτερη νομιμοποίηση στη δημόσια σφαίρα από την ταυτότητα «Χριστιανός» ή «Βουδιστής», απλώς και μόνον επειδή εκφέρεται σε έναν κοσμικό κώδικα επικοινωνίας. Υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει κανείς λόγος απομόνωσης της θρησκείας έναντι των μη θρησκευτικών προσεγγίσεων.

Αντιτίθει μια «αναθεωρητική πολυσημία» η οποία επικροτώντας τις τρεις αρχές της Γαλλικής Επανάστασης «ελευθερία, ισότητα, αδελφότητα» είναι ριζοσπαστικά κοσμική, όχι με την έννοια του εξοβελισμού της θρησκείας από τη δημόσια σφαίρα, αλλά επιτρέποντας την έκφραση της θρησκευτικής ετερότητας, θρησκευόμενης, μη-θρησκευόμενης (δηλ. άθεης) και άθρησκης. Κρίσιμος παράγοντας σε αυτή τη συνθήκη είναι η ισορροπία μεταξύ της αρχής της «ελευθερίας της συνείδησης» και του «ισότιμου σεβασμού» προκειμένου να μην παραβιάζονται δικαιώματα, ιδιαίτερα μειονοτήτων που θεωρούνται ότι προσβάλλουν εγκαθιδρυμένες θεσμικές διευθετήσεις. Η εκκοσμίκευση δεν αφορά τη σχέση μεταξύ του κράτους και της εκκλησίας, αλλά τον τρόπο με τον οποίο το κράτος αντιμετωπίζει την ετερότητα. Η ουδετερότητα του κράτους προς τη θρησκεία περιλαμβάνει και την ουδετερότητα μεταξύ θρησκευτικότητας και αθεΐας.

Παρά τη διαφωνία των δύο αυτών προσεγγίσεων που εστιάζεται κυρίως στις γνωστοθεωρητικές προϋποθέσεις κατανόησης του πολιτικού, διαφαίνεται μια σχετική συμφωνία όσον αφορά την πολυπολιτισμική ιδιότητα του πολίτη και την ανάγκη εκκοσμίκευσης του κράτους, τουλάχιστον μέχρι του σημείου της θρησκευτικής ουδετερότητας. Ωστόσο, ο βαθμός ανεκτικότητας προς την έκφραση των διαφορετικών θρησκευτικών πεποιθήσεων στο πεδίο της δημόσιας σφαίρας δεν είναι εξίσου δεδομένος και για τις δύο αυτές προσεγγίσεις.

3. Θρησκεία και ανθρώπινα δικαιώματα

Η θέση της θρησκείας στο δημόσιο χώρο εγείρει σοβαρά ζητήματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Οι δυτικές κοινωνίες θα μπορούσαν αυτάρεσκα να δηλώσουν ότι έχουν κατοχυρώσει τα ανθρώπινα δικαιώματα και μεταξύ αυτών τη θρησκευτική ελευθερία και την ανεκτικότητα. Η θρησκευτική ελευθερία περιλαμβάνει το δικαίωμα της επιλογής θρησκεύματος, το δικαίωμα της αλλαγής θρησκεύματος, το δικαίωμα στην αθεΐα καθώς και το δικαίωμα να μη δηλώνει κανείς ότι ανήκει σε οποιοδήποτε θρήσκευμα. Με αυτήν την έννοια η θρησκευτική ταυτότητα αποτελεί ένα ειδικό προσωπικό δεδομένο το οποίο δικαιούται το άτομο να μην αποκαλύπτει, καθόσον η δημοσιοποίησή του ενδέχεται να αποτελέσει αφορμή κοινωνικών διακρίσεων.

Η σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα εντείνει υφιστάμενα διλήμματα και θέτει νέες προκλήσεις σχετικά με τη θέση της θρησκείας στη δημόσια σφαίρα και στην εκπαίδευση ειδικότερα. Η παγκοσμιοποίηση αλλάζει ριζικά την κοινωνικοπολιτισμική σύνθεση των σύγχρονων κοινωνιών

ενισχύοντας αυτό που ο McLuhan (1964), και αργότερα ο Harvey (1989), αποκάλεσαν «παγκόσμιο χωριό». Η έννοια «διεθνοτοπικότητα» (glocal) (Swyngedouw: 2004) επιχειρεί να υπογραμμίσει τη συνθήκη στην οποία το τοπικό εμπεριέχει στοιχεία παγκοσμιότητας όσον αφορά τη διάρθρωση της παραγωγής, τη δομή της κοινωνικής κατανάλωσης και την κουλτούρα. Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι η παγκοσμιοποίηση τείνει να αίρει τις συνοριακές γραμμές ανάμεσα στις δομές πολιτικής κυριαρχίας και τις ταυτότητες, η ιδιότητα του πολίτη ως θεσμός απόδοσης δικαιωμάτων παραμένει προσκολλημένη σε παραδοσιακά εθνοκεντρικά πρότυπα, συχνά συνοδευόμενη από εμμονή σε ιδέες περί εθνοπολιτισμικής καθαρότητας. Η διαχείριση της σύγχρονης προσφυγικής κρίσης εκ μέρους αρκετών δυτικών κρατών σε μεγάλο βαθμό διέπεται από έναν ξενοφοβικό λαϊκισμό που επικαλείται την καθαρότητα και με θρησκευτικούς όρους. Οι δυτικές κοινωνίες, ωστόσο, ουδέποτε υπήρξαν θρησκευτικά ομοιογενείς, όπως άλλωστε δεν ήταν ούτε γλωσσικά, ούτε πολιτισμικά ομοιογενείς. Η ολοένα διευρυνόμενη ετερογένεια και πολυπολιτισμικότητα των σύγχρονων κοινωνιών, το αντιρατσιστικό κίνημα, αλλά και η μετανεωτερική κριτική των μεγάλων αφηγήσεων δημιούργησαν το έδαφος για την ανάπτυξη μιας σειράς νέων προσεγγίσεων που αφορούν τη θεωρία των δικαιωμάτων των μειονοτήτων (Kymlicka, 1995, 1995b), τη μετα-αποικιοκρατική και φεμινιστική θεμελίωση της κοινωνιολογίας της ετερότητας (Young, 1990) και την πολιτική της αναγνώρισης (Ταίιλορ, 1997). Οι προσεγγίσεις αυτές συνέβαλαν καθοριστικά στην κατανόηση του ελλειμματικού χαρακτήρα της νεωτερικής αρχής της ανεκτικότητας και στο αίτημα για την υπέρβασή της με πολιτικές ισότιμου σεβασμού και αναγνώρισης των ταυτοτήτων.

Η έννοια της ανεκτικότητας ιστορικά συνδυάστηκε με τη θρησκευτική ετερότητα. Η διαφωτιστική αρχή της ανεξιθρησκείας συγκροτήθηκε ως απάντηση στον θρησκευτικό φανατισμό, τη μισαλοδοξία και βαρβαρότητα των θρησκευτικών πολέμων. Η θρησκευτική δυσανεξία, ωστόσο, αποτελεί ένα φαινόμενο το οποίο εντείνεται μάλλον παρά υποχωρεί στις μέρες μας. Η δυσανεξία αναφορικά με το θρήσκευμα έχει ως συνέπεια κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές διακρίσεις οι οποίες λαμβάνουν ποικίλες μορφές: δυσανεκτική θρησκευτικότητα (δια-θρησκευτική δυσανεξία), δυσανεκτική εκκοσμίκευση, δυσανεξία προς την εκκοσμίκευση. Συχνά συνδέεται ή συγχέεται το θρήσκευμα με την κουλτούρα, την εθνική καταγωγή ή την εθνότητα. Η Ισλαμοφοβία, αποτελεί ένα σύνθετο φαινόμενο δυσανεξίας το οποίο αυξάνεται στη δύση, ιδιαίτερα μετά τους λεγόμενους «πολέμους κατά της τρομοκρατίας», και έχει αναδύσει βαθειά ριζωμένες προκαταλήψεις απέναντι στους Μουσουλμάνους. Πρόκειται για μια στερεοτυπική πρόσληψη του Ισλάμ που εσφαλμένα ταυτίζει όλους τους Μουσουλμάνους με τον милитарιστικό θρησκευτικό εξτρεμισμό. Οι διακρίσεις αυτές συχνά διαπλέκονται με την ξενοφοβία, την αντίθεση προς τους μετανάστες, το ρατσισμό και τον σεξισμό. Αντίστοιχα, ο Αντισημιτισμός, δηλαδή η εχθρότητα προς τους Εβραίους, αποτελεί παράδειγμα συνδυασμού του ρατσισμού με τη διάκριση στη βάση της θρησκείας, που οδήγησε σε μια από τις μεγαλύτερες θηριωδίες στην Ευρώπη.

Πέρα από τις ακραίες παραβιάσεις θεμελιωδών δικαιωμάτων που οφείλονται στην εχθρότητα ή την απουσία ανοχής προς τη θρησκευτική ετερότητα, σοβαρές παραβιάσεις ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων προκύπτουν από εγκαθιδρυμένες ιεραρχίες οι οποίες αμφισβητούν το δικαίωμα του ισότιμου σεβασμού των ταυτοτήτων. Η Ελλάδα δεν είναι απλώς μία χώρα χωρίς διαχωρισμό μεταξύ κράτους και εκκλησίας, η οποία αναγνωρίζει επικρατούσα θρησκεία και την επίσημη εκκλησία που την εκπροσωπεί. Μολονότι η θρησκευτική ελευθερία αποτελεί συνταγματικά κατοχυρωμένη αρχή, στην ελληνική πολιτεία οι θρησκείες δεν απολαμβάνουν ισότιμου σεβασμού. Σοβαρές παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων, που έχουν οδηγήσει και σε καταδίκες της χώρας από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ), αφορούν τόσο το νόμο περί προσπλυτισμού, όσο και τη μεταχείριση των αντιρρησιών συνείδησης. Η κωλυσιεργία για την ανέ-

γερση ισλαμικού τεμένους στην Αθήνα, μετά από προσκόμματα και αντιδράσεις της Εκκλησίας της Ελλάδος, αλλά και άλλων συντηρητικών κύκλων, αποτελεί μία ακόμη από τις πολλές παραβιάσεις της θρησκευτικής ελευθερίας και της αρχής του ισότιμου σεβασμού των ταυτοτήτων στη χώρα.

Στην ευρωπαϊκή έννομη τάξη, όπως αυτή προσδιορίζεται από τις αρχές της ΕΣΔΑ και τη νομολογία του ΕΔΔΑ, η θρησκεία αναγνωρίζεται ως ευαίσθητο προσωπικό δεδομένο. Η Ελλάδα έχει επανειλημμένως καταδικαστεί από το ΕΔΔΑ σχετικά με την παραβίαση των προσωπικών δεδομένων όσον αφορά το θρήσκευμα. Το ζήτημα της ορκοδοσίας σε συνδυασμό με την ύπαρξη ενός καθιερωμένου όρκου με θρησκευτικό περιεχόμενο έχει αποτελέσει τη σοβαρότερη αφορμή για αυτές τις καταδίκες. Η εγκαθιδρυμένη θρησκευτική ιεραρχία στη χώρα θεωρεί ως αυτονόητη την κυριαρχία της επικρατούσας θρησκείας και επιβάλλει την εκδήλωσή της σε ποικίλες δραστηριότητες του δημόσιου βίου, όπως ορκοδοσία κατά την ανάληψη καθηκόντων υπηρεσίας, ενώπιον δικαστικών αρχών σε καταθέσεις μαρτύρων κλπ. Αντίστοιχες φύσεως ζητήματα ανακύπτουν και κατά την ορκωμοσία φοιτητών/τριών για τη λήψη πτυχίου. Η συνθήκη αυτή προβλέπεται να ενταχθεί στο προσεχές διάστημα με δεδομένη τη διεύρυνση της εθνοπολιτισμικής ετερότητας στη χώρα και την άρνηση των ελληνικών αρχών να αναπροσαρμόσουν αυτές τις πρακτικές προς την κατεύθυνση του ισότιμου σεβασμού των ταυτοτήτων και των προσωπικών δεδομένων.

Το ζήτημα αυτό, ωστόσο, αναδεικνύει ένα ευρύτερο πρόβλημα, το οποίο δεν συνδέεται μόνο με τις ανισότητες που ανακύπτουν μεταξύ εγκαθιδρυμένων και μειονοτικών ταυτοτήτων, ή μεταξύ θρησκευτικότητας και αθεΐας. Η ένταση μεταξύ του δικαιώματος της διαφύλαξης των προσωπικών δεδομένων, το οποίο κατατείνει στην ιδιωτικοποίηση της θρησκείας, και του δικαιώματος στην ελευθερία της πίστης και της εκδήλωσής της (που έχει ως συνέπεια, π.χ., ορισμένοι πολίτες να μην κατανοούν την έννοια της ορκωμοσίας παρά μόνον ως θρησκευτική εκδήλωση) θέτει διλήμματα για την πολιτεία όπως εκείνα που θέτουν ο Habermas και ο Taylor όσον αφορά τη θέση της θρησκείας στη δημόσια σφαίρα, αν και ενδεχομένως θα εισέφεραν διαφορετικές απαντήσεις ο καθένας για τη διευθέτησή τους. Θα πρέπει μάλιστα να σημειωθεί η γενική διαπίστωση ότι η ανάγκη εκδήλωσης της θρησκευτικότητας και άσκησης των θρησκευτικών πρακτικών είναι συχνότερη μεταξύ των μειονοτικών πληθυσμών, καθώς η ενδεχόμενη παρακμή τους δημιουργεί ανασφάλεια και προσλαμβάνεται ως απώλεια της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας (Crouch, 2003).

4. Τα διλήμματα για μια δημοκρατική εκπαίδευση

Εχει θέση η θρησκεία στην εκπαίδευση και ποια μπορεί να είναι αυτή στη σημερινή σύνθετη, μεταβιομηχανική και παγκοσμιοποιημένη κοινωνία;

Εάν δεχθούμε ότι η θρησκεία αποτελεί ένα στοιχείο του πολιτισμού και ως τέτοιο δεν μπορεί να αποσιωπηθεί στο πλαίσιο της σχολικής γνώσης, ποιά μπορεί να είναι η προσέγγιση της θρησκείας σε ένα δημοκρατικό σχολείο; Νομιμοποιείται το δημόσιο σχολείο να διδάσκει το δογματικό σκέλος της θρησκείας, και μάλιστα με ομολογιακό περιεχόμενο; Εφόσον η απάντηση στο ερώτημα αυτό δεν είναι εμφατικά αρνητική, τα ζητήματα που ανακύπτουν σε σχέση με τα ανθρώπινα δικαιώματα και τον ισότιμο σεβασμό των ταυτοτήτων είναι κρίσιμα.

Εάν το ΜτΘ δεν είναι καθαρώς κοσμικό, δηλαδή δεν αφορά τη μελέτη του θρησκευτικού φαινομένου υπό το πρίσμα της ιστορίας και κοινωνιολογίας της θρησκείας, τότε το μάθημα αυτό πλήττει την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης όλων όσοι δεν ανήκουν στην επικρατούσα θρησκεία ή είναι άθεοι και επομένως ένα τέτοιο μάθημα όχι μόνο δεν μπορεί να είναι υποχρεωτικό, αλλά δεν έχει θέση σε ένα δημοκρατικό σχολείο (Σταθόπουλος, 1999; Ζαμπέτα, 2003). Η θέση

αυτή, που θα ήταν περισσότερο συμβατή με την προσέγγιση του Habermas, υιοθετείται από τους οπαδούς της εκκοσμίκευσης, οι οποίοι θεωρούν ότι η θρησκεία μπορεί να μελετηθεί μόνο ως κοινωνικό και πολιτισμικό φαινόμενο (π.χ. Dawkins, 2007; Harris, 2004). Ένα κοσμικό μάθημα «Ιστορίας και Κοινωνιολογίας των Θρησκειών»¹ θα μπορούσε να ενταχθεί σε οποιοδήποτε εκπαιδευτικό σύστημα, συμβάλλοντας στον «θρησκευτικό εγγραμματισμό» και στην κατανόηση του ρόλου των θρησκειών στον παγκόσμιο πολιτισμό, χωρίς να θεωρείται προσβλητικό προς τις ποικίλες ατομικές ταυτότητες. Ασφαλώς, η διδασκαλία του δεν θα απαιτούσε 2 ώρες την εβδομάδα επί 10 χρόνια, αλλά θα μπορούσε να περιοριστεί σε διδακτικό χρόνο, όπως συμβαίνει με άλλα μαθήματα, όπως η Βιολογία, η Γεωγραφία, ή η Φιλοσοφία τα οποία διδάσκονται μόνο σε ορισμένες τάξεις.

Ο αντίλογος στην παραπάνω θέση, εκ μέρους των θρησκευτικών κοινοτήτων, θα ήταν ότι σε μια πλουραλιστική κοινωνία, κάθε κοινότητα δικαιούται να διδάσκεται τις βασικές αρχές της δικής της ομολογίας μέσα στο δημόσιο σχολείο. Θα μπορούσαμε να φανταστούμε ένα σχολείο πλουραλιστικό όπου όλες οι κουλτούρες και θρησκείες γίνονται εξ ίσου σεβαστές ως ισότιμες, θέση στην οποία θα μπορούσε να κατατείνει η προσέγγιση του Taylor. Η εφαρμογή, ωστόσο, αυτής της αρχής δεν είναι αυτονόητη και οποιοδήποτε μοντέλο επιλεγεί εμπεριέχει αντιφάσεις και προβλήματα όσον αφορά το σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η θέση αυτή θα παρέπεμπε σε δύο διαφορετικά μοντέλα.

α. Το «ομολογιακό κατ'επιλογήν» μοντέλο συνίσταται σε εναλλακτικά μεταξύ τους κατ'επιλογήν μαθήματα ομολογιακού περιεχομένου τα οποία αντιστοιχούν στα βασικά θρησκευόμενα που εκπροσωπούνται στο μαθητικό πληθυσμό ενός σχολείου. Ωστόσο, εφόσον το μάθημα αυτό είναι υποχρεωτικό, η διαδικασία της επιλογής μεταξύ διαφορετικών ΜτΘ ομολογιακού περιεχομένου συνιστά ταυτόχρονα εξαναγκασμό σε δημόσια εκδήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων του ατόμου και επομένως αντιβαίνει προς την έννοια του σεβασμού της θρησκευτικής ελευθερίας. Η αντίφαση αυτή θα μπορούσε να αμβλυυνθεί στην περίπτωση που το ΜτΘ ήταν προαιρετικό, επομένως, η παρακολούθηση ενός ομολογιακού μαθήματος θα αποτελούσε καθαρά ατομική επιλογή και όχι υποχρέωση. Με αυτήν την έννοια, το δημόσιο σχολείο τηρεί ουδετερότητα ως προς τις διαφορετικές ομολογίες και απλώς «φιλοξενεί» μαθήματα που απευθύνονται σε επιμέρους θρησκευτικές κοινότητες, όπως συμβαίνει σε χώρες με σχετικό διαχωρισμό κράτους και εκκλησίας (Ζαμπέτα, 2003). Τα εν λόγω ομολογιακά μαθήματα θα μπορούσαν να διαθέτουν ειδικό status και επομένως να μην βαθμολογούνται, πρακτική που ακολουθείται και σε άλλες χώρες. Επιπλέον, η πολιτική των εναλλακτικών μεταξύ τους κατ'επιλογήν μαθημάτων θα μπορούσε να συνδυαστεί με την προσφορά και ενός κοσμικού μαθήματος ιστορίας των θρησκειών, όπως αυτό που παρουσιάστηκε παραπάνω. Το μοντέλο αυτό δυνητικά θα μπορούσε να ικανοποιεί τόσο τους θρησκευόμενους, όσο και τους άθεους, καθώς προσφέρει μαθήματα που διδάσκουν τη θρησκεία σύμφωνα προς τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις της κάθε ομάδας, ενώ δεν υποχρεώνει ούτε σε φοίτηση σε ανεπιθύμητο μάθημα, ούτε σε απαλλαγή. Αυτού του τύπου η διευθέτηση στην Ελλάδα προσκρούει στις αντιδράσεις κυρίως εκ μέρους της Εκκλησίας της Ελλάδος, η οποία αξιώνει να επιβάλλει τη δική της θρησκευτική ταυτότητα στο δημόσιο σχολείο, επικαλούμενη τον μη διαχωρισμό κράτους και εκκλησίας.

β. Το «πλουραλιστικό» μοντέλο παραπέμπει σε ένα ΜτΘ το οποίο υποθετικά θα ήταν σε θέση να μελετήσει τα μεγάλα θρησκευτικά ρεύματα στο σύνολό τους και να συγκεράσει διαφορετικές θρησκευτικές ομολογίες. Οι υποστηρικτές του διατείνονται ότι διαθέτει το πλεονέκτημα του γενικότερου «θρησκευτικού εγγραμματισμού» συμβάλλοντας στην αμοιβαία κατανόηση μεταξύ των διαφορετικών ταυτοτήτων και, κατά συνέπεια, στην κοινωνική συνοχή. Το μοντέλο αυτό μάλλον δεν θα έβρισκε σύμφωνες τις ίδιες τις θρησκευτικές κοινότητες, οι οποίες θεωρούν ότι δεν είναι δυνατόν

αυτός ο συγκερασμός γιατί η κάθε ομολογία δεν αποδίδεται αυθεντικά στο πλαίσιο ενός συγκρητικού μαθήματος. Η αντίρρηση της Εκκλησίας της Ελλάδος, π.χ., στο μοντέλο αυτό είναι ρητή και κατηγορηματική. Επιπλέον, η αναφορά στο δογματικό σκέλος των διαφόρων θρησκειών ενδέχεται να προσλαμβάνεται ως προσβλητική για τη θρησκευτική συνείδηση των επιμέρους ταυτοτήτων, θρησκευόμενων και μη. Σε κάθε περίπτωση, το μοντέλο αυτό δεν μπορεί να εννοηθεί ως συμβατό με τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις οποιασδήποτε επιμέρους ταυτότητας στο βαθμό που εμπλέκεται σε μεταφυσικές αναζητήσεις και κατανοήσεις υπό το πρίσμα διαφόρων ομολογιών.

4.1 Η απαλλαγή από το ΜτΘ

Κάθε ΜτΘ το οποίο υπεισέρχεται σε ομολογιακού τύπου διδασκαλία προσβάλλει τη θρησκευτική ελευθερία όλων όσοι δεν ανήκουν στο συγκεκριμένο θρήσκευμα και γι' αυτό συνοδεύεται από το δικαίωμα της απαλλαγής. Ωστόσο, η απαλλαγή ως διαδικασία κατεξοχήν παραβιάζει τα ανθρώπινα δικαιώματα για δύο λόγους. Πρώτον, διότι εξαναγκάζει, ακόμη και εμμέσως, σε εκδήλωση θρησκευτικών πεποιθήσεων και επομένως σε αποκάλυψη προσωπικών δεδομένων. Επιπλέον, η απαλλαγή ως εκπαιδευτική πρακτική δημιουργεί συνθήκες απομόνωσης και αποκλεισμού, υπογραμμίζοντας εγκαθιδρυμένες ιεραρχίες μεταξύ των ταυτοτήτων, γεγονός που αντιβαίνει προς τις αρχές μιας δημοκρατικής ενταξιακής εκπαίδευσης. Ένα δημοκρατικό σχολείο, επομένως, θα όφειλε να αποφεύγει τον εξαναγκασμό σε δήλωση ταυτότητας, με την προϋπόθεση ότι κανένα από τα προσφερόμενα μαθήματα δεν πλήττει την ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας. Σε αντίθετη περίπτωση η δυνατότητα απαλλαγής αποτελεί μία έσχατη λύση προκειμένου να αποφευχθεί ο ανεπιθύμητος θρησκευτικός προσηλυτισμός. Συνεπώς, δεδομένης της διάχυτης ομολογιακότητας που επικρατεί στην ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα, η κατάργηση της δυνατότητας απαλλαγής θα όφειλε να γίνει με περίσκεψη, μετά από δραστική μεταρρύθμιση του μαθήματος, που θα απέκλειε την διολίσθηση σε πρακτικές θρησκευτικού διαποτισμού, και εκτεταμένη επιμόρφωση του διδακτικού προσωπικού. Ο μεγαλύτερος κίνδυνος για τα ανθρώπινα δικαιώματα θα ήταν ένα μάθημα που «βαφτίζεται» πλουραλιστικό ή δήθεν «θρησκευολογικό» από το οποίο δεν προβλέπεται δυνατότητα απαλλαγής.

4.2 Τα νέα αναλυτικά προγράμματα του ΜτΘ

Στο ιδρυτικό ΦΕΚ των νέων αναλυτικών προγραμμάτων υποστηρίζεται ότι «επιδιώκεται ένα ΜτΘ στο οποίο η συμμετοχή όλων των παιδιών χωρίς καμία διάκριση και ανεξάρτητα από τη θρησκευτική ή μη δέσμευσή τους θεωρείται αυτονόητη όσο και αναγκαία» (ΦΕΚ 2104/τ. Β'/19-6-2017, άρθρο μόνον, § 1). Η διατύπωση αυτή υποδηλώνει την πρόθεση για την εισαγωγή ενός μαθήματος το οποίο δεν θα είναι ομολογιακό, δεν θα προσβάλλει την ελευθερία της συνείδησης και επομένως δεν θα δημιουργεί λόγους και προϋποθέσεις απαλλαγής των μαθητών.

Σύμφωνα με τους στόχους του νέων προγραμμάτων το ΜτΘ «υπερβαίνει παρωχημένες πρακτικές ομολογιακής μονοφωνίας» χωρίς η προσέγγιση που ακολουθείται «να το μετατρέπει σε τυπική θρησκευολογική ενημέρωση, η οποία δεν ανταποκρίνεται στα παιδαγωγικά χαρακτηριστικά και στα πραγματικά ενδιαφέροντα των μαθητών». Το ΜτΘ «έχει ως επίκεντρο την Ορθόδοξη παράδοση αλλά διαφοροποιείται από την κατήχηση, διατηρώντας μια εύλογη ισορροπία ανάμεσα στο οικείο και στο έτερο, χωρίς να μετατρέπει το μάθημα σε Θρησκευολογία» (ΦΕΚ 2104/τ. Β'/19-6-2017, άρθρο μόνον, § 2). Η αναφορά στην έννοια της «ομολογιακής μονοφωνίας» δεν είναι μια τυχαία διατύπωση. Παραπέμπει εξ αντιδιαστολής στην «πολυφωνία», η οποία, ωστόσο, δεν φθάνει μέχρι του σημείου της ουδετερότητας, καθώς υπογραμμίζεται σε πολλά σημεία και κατηγορηματικά

η κεντρική θέση της Ορθοδοξίας. Το αναλυτικό πρόγραμμα τηρεί ρητές αποστάσεις από ένα μάθημα ενημερωτικού χαρακτήρα για τις διάφορες θρησκείες, καθώς όλες οι αναφορές στη λεγόμενη «θρησκειολογική ενημέρωση» συνοδεύονται από απαξία υπονοώντας ότι θα οδηγούσε σε ένα στείο εγκυκλοπαιδισμό. Οι πολλαπλές παραπομπές στην πολιτική ορθότητα με την επίκληση της πολυπολιτισμικότητας και της ανάγκης σεβασμού της θρησκευτικής ετερότητας δεν είναι ικανές να αναιρέσουν τον ουσιασώς ομολογιακό χαρακτήρα του μαθήματος. Τονίζεται επανειλημμένως η ενεργητική εμπλοκή των μαθητών και η βιωματική προσέγγιση, στοιχείο που θέτει πολλά ερωτηματικά ως προς τις συνέπειες για ένα μάθημα με αντικείμενο τη θρησκεία, το οποίο μάλιστα διατείνεται ότι απευθύνεται προς όλους ανεξαρτήτως θρησκεύματος. Προφανώς αυτή η βιωματική προσέγγιση διαφόρων θρησκειών έρχεται σε αντίθεση με το δικαίωμα των γονέων να εκπαιδεύουν τα παιδιά τους σύμφωνα με τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές τους πεποιθήσεις (άρθρο 2 του Πρώτου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ) για όλους εκείνους τους γονείς που δεν θα επιθυμούσαν τα παιδιά τους να αποκτήσουν «βιωματική σχέση» με άλλες θρησκείες ή με οποιαδήποτε θρησκεία!

Το νέο πρόγραμμα διατείνεται ότι υπηρετώντας των ανάγκη συμβίωσης με πολυπολιτισμικά περιβάλλοντα υιοθετεί μια «κριτική προσέγγιση», η οποία «αποβλέπει στο θρησκευτικό γραμματισμό στο βαθμό που η θρησκευτική γλώσσα (*αφήγηση, σύμβολα, μεταφορές, δόγματα*) μπορεί να απεικονίζει τη φύση της πραγματικότητας» και παροτρύνει τους μαθητές «να αξιολογήσουν με προσωπικούς όρους τις κατανοήσεις τους σχετικά με τη θρησκεία και με θρησκευτικούς όρους την κατανόηση του εαυτού τους» (ΥΠΕΘ-ΙΕΠ: 2014, σ. 15 και 19). Τα αποσπάσματα αυτά, που προέρχονται από τον Οδηγό προς τους εκπαιδευτικούς για την εφαρμογή των νέων προγραμμάτων, ενδεχομένως να δημιουργήσουν την εντύπωση στον αναγνώστη ότι πρόκειται για κάποια παρανόηση ή ατυχή διατύπωση, καθόσον δεν είναι δυνατόν ο νομοθέτης να εννοεί ότι η θρησκευτική γλώσσα, τα σύμβολα και τα θρησκευτικά δόγματα απεικονίζουν τη «φύση» της πραγματικότητας. Ασφαλώς ένα θρησκευτικό δόγμα δεν διαθέτει ερμηνευτική ισχύ για την πραγματικότητα, αλλά συνιστά απλώς μια συγκεκριμένη μεταφυσική πρόσληψη και εκφορά της κατά μία θρησκευτική ομολογία. Η φύση της πραγματικότητας στα σύγχρονα εκπαιδευτικά συστήματα αναλύεται μέσω της επιστήμης και όχι μέσω της θρησκείας. Οι διατυπώσεις αυτές αποδίδουν χαρακτηριστικά την προσέγγιση που υιοθετείται και η οποία προδήλως δεν περιγράφει ένα κοσμικό μάθημα σχετικά με τη μελέτη του θρησκευτικού φαινομένου. Επιπλέον, το νέο μάθημα θεωρεί εκ προοιμίου δεδομένο ότι κάθε μαθητής και μαθήτρια είναι «φορέας μιας θρησκευτικής παράδοσης», ότι μπορεί «να κατανοήσει τον εαυτό του με θρησκευτικούς όρους» και μάλιστα οφείλει να το πράξει εφόσον η συμμετοχή του στο μάθημα προβάλλεται ως «αυτονόμη και αναγκαία». Το μάθημα διατηρεί το στόχο της επεξεργασίας του δογματικού περιεχομένου της θρησκείας μέσω της προσέγγισης της επικρατούσας θρησκείας, ενώ παρατίθενται επιλεκτικά και ουδέτερες αναφορές ενημερωτικού χαρακτήρα σε άλλες θρησκευτικές παραδόσεις, ιδιαίτερα στον Ιουδαϊσμό και στο Ισλάμ. Ενδεικτικά αναφέρεται ένας από τους μαθησιακούς στόχους του Λυκείου: «προσδοκώμενα μαθησιακά αποτελέσματα: οι μαθητές/μαθήτριες να συσχετίζουν την ελπίδα και την αγάπη με την πίστη στον Τριαδικό Θεό» (ΦΕΚ 2105/τ. Β'/19-6-2017, σ. 21166), στόχος ο οποίος ίσως «διέλαθε την προσοχή» του ΣτΕ!

Το νέο ΜτΘ είναι μόνο κατ'επίφαση πλουραλιστικό, παρά την ενδεχόμενη σύγχυση που δημιουργούν οι θεωρητικές αναφορές σε μετανεωτερικές αξίες. Είναι επιπλέον και επικίνδυνο, γιατί η επίφαση του πλουραλισμού επιτρέπει την αμφισβήτηση της δυνατότητας απαλλαγής. Δεν προκαλεί, βεβαίως, καμία έκπληξη αυτό το γεγονός, δεδομένου ότι η επιτροπή που το επεξεργάστηκε στο πλαίσιο του ΙΕΠ συστάθηκε αποκλειστικά από θεολόγους! Ο ομολογιακός χαρακτήρας του μαθήματος είναι αδιαμφισβήτητος, αν και φέρει το μανδύα της μετανεωτερικότητας.

4.3 Η αμφισβήτηση της συνταγματικότητας των νέων προγραμμάτων και το οριστικό άρθρο...

Η ολομέλεια του ΣτΕ, με περιορισμένη σύνθεση 17 εκ των 64 Συμβούλων του σώματος, ακύρωσε τα Αναλυτικά Προγράμματα των Θρησκευτικών της περιόδου Ν. Φίλη (βλ. απόφαση ΣτΕ 660/2018) κρίνοντας ότι αυτά αντιβαίνουν προς το Σύνταγμα και παραβιάζουν το άρθρο 2 του Πρώτου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ. Στην εν λόγω απόφαση μειοψήφησαν 5 Σύμβουλοι, οι οποίοι διατύπωσαν τεκμηριωμένα την άποψή τους, ενώ μόλις 9 υποστήριξαν ανεπιφύλακτα την πλειοψηφούσα άποψη (Σωτηρέλης: 2018). Η απόφαση αυτή αναμένεται να σχολιασθεί σε βάθος από τους Συνταγματολόγους, καθώς ανατρέπει παλαιότερες αποφάσεις όσον αφορά την ερμηνεία του Συντάγματος και επιστρέφει τη χώρα σε συνθήκες μεσαιωνικού σκοταδισμού (Σωτηρέλης: 2018, Κουβελάκης: 2018).

Η βασικότερη παλινδρόμηση που επιφέρει η απόφαση αφορά την ερμηνεία της δεύτερης παραγράφου του άρθρου 16 του Συντάγματος όσον αφορά το σκοπό της Παιδείας και ειδικότερα την ερμηνεία της σχέσης μεταξύ εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης. Το θέμα αυτό έχει απασχολήσει το Νομικό κόσμο στο παρελθόν και έχει διατυπωθεί η άποψη ότι το Σύνταγμα του 1975 υιοθετεί μια ανοιχτή αντίληψη, η οποία τηρεί αποστάσεις από τη θεοκρατία και ένα ομολογιακό μοντέλο εκπαίδευσης (Σωτηρέλης: 1998, Σταθόπουλος: 1999, Μανιτάκης: 2000). Η απόφαση 660/2018 του ΣτΕ διατυπώνει μια στενή ερμηνεία της εν λόγω παραγράφου ερμηνεύοντας το άρθρο 16 σε συνδυασμό με το άρθρο 3, το οποίο αναφέρεται στην επικρατούσα θρησκεία, και όχι υπό το φως του άρθρου 13, το οποίο αναφέρεται στα ατομικά δικαιώματα και δη στην ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης. Το ΣτΕ επικαλούμενο την ιστορική σχέση «του Ελληνισμού με την Ορθόδοξη Εκκλησία, ιδίως κατά την προηγηθείσα της εθνικής ανεξαρτησίας χρονική περίοδο της Τουρκοκρατίας» η οποία αποτυπώνεται σε όλα τα Συντάγματα από την ίδρυση του Ελληνικού κράτους μέχρι σήμερα, καθώς και στην κεφαλίδα του Συντάγματος (εις το όνομα της Αγίας, Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος) υποστηρίζει ότι «η έννοια της ‘εθνικής’ και της ‘θρησκευτικής’ συνειδήσεως κατά την εν λόγω συνταγματική διάταξη είναι, εν όψει και της χρήσεως του οριστικού άρθρου, συγκεκριμένη και δεν αφορά σε οποιοδήποτε Έθνος και σε οποιοδήποτε θρήσκευμα» (ΣτΕ: 660/2018, § 14). Η σχέση ελληνικότητας και ορθοδοξίας μας έχει απασχολήσει αλλού (Ζαμπέτα: 2003), ωστόσο θα πρέπει να σημειωθεί ότι θρησκευτική συνείδηση διαθέτουν όλοι οι Έλληνες πολίτες και όχι μόνον οι Ορθόδοξοι. Το άρθρο 3 αποτυπώνει απλώς ένα πραγματικό γεγονός, ότι δηλαδή η επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι «η της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας», και δεν συνιστά κανονιστική διάταξη περί γενίκευσης ή επιβολής μιας θρησκείας. Δεν θα μπορούσε, άλλωστε, ο Συνταγματικός νομοθέτης να θεσπίζει δια του Συντάγματος διακρίσεις μεταξύ των ελλήνων πολιτών όσον αφορά τους στόχους της Παιδείας. Εάν περιορισθεί η κατά το άρθρο 16 έννοια της θρησκευτικής συνείδησης στη συνείδηση της πλειονότητας, συνθήκη στην οποία κατετείνει η απόφαση του ΣτΕ, τότε τίθενται θεμέλια κοινωνικών διακρίσεων μεταξύ των πολιτών. Επιπλέον, η επινόηση της κομβικότητας του οριστικού άρθρου, συρρικνώνει το σκοπό της Παιδείας, αλλά και την έννοια του ‘Έθνους’ την οποία δήθεν διαφυλάττει.

Αντίστοιχα πολύ σοβαρά θέματα εγείρει η εν λόγω απόφαση και όσον αφορά την έννοια του δικαιώματος των γονέων να εκπαιδεύουν τα παιδιά τους σύμφωνα με τις πεποιθήσεις τους, καθώς και του δικαιώματος των μειονοτήτων στην Ελλάδα να απολαμβάνουν θρησκευτικής εκπαίδευσης ανάλογα με το θρήσκευμα στο οποίο ανήκουν. Η απόφαση επικεντρώνεται στα δικαιώματα της πλειονότητας, υιοθετώντας το «συνταγματικό λόγο» της εκκλησίας, διολισθαίνοντας έτσι στον θρησκευτικό λαϊκισμό (Stavrakakis: 2002, Dragona: 2013, Καϊδατζής: 2018). Αγνωσί παλαιότερη απόφαση του Ε΄ Τμήματος (ΣτΕ: 347/2002), η οποία έκρινε ότι η ομολογιακότητα πλήττει την ελευθερία της συνείδησης των εκπαιδευτικών. Ωστόσο, η ομολογιακή διδασκαλία ενδέχεται να πλήττει

την ελευθερία της συνείδησης όλων, καθώς ακόμη και οι Ορθόδοξοι δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι θα επιθυμούσαν μια ομολογιακού τύπου εκπαίδευση για τα παιδιά τους. Επιπλέον, η επίκληση της νομοθεσίας που επιτρέπει στις θρησκευτικές μειονότητες να διδάσκονται τη δική τους θρησκεία αγνοεί την εκπαιδευτική και κοινωνική πραγματικότητα της χώρας. Η δυνατότητα αυτή ουσιαστικά αξιοποιείται μόνο σε ειδικές περιοχές με αναγνωρισμένη ιστορική παρουσία θρησκευτικών μειονοτήτων και όχι στις ετερογενείς τάξεις των μεγάλων αστικών κέντρων.

Η απόφαση του ΣτΕ απομακρύνει τη χώρα από το Ευρωπαϊκό κεκτημένο, το οποίο επεκτείνει την υποχρέωση του κράτους για διασφάλιση του δικαιώματος εκπαίδευσης προς όλους όσοι διαμένουν στη χώρα, στοιχείο άλλωστε που απορρέει ρητά και από τη Διεθνή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Παιδιού που έχει κυρώσει η Ελλάδα. Το ζήτημα αυτό αναδεικνύεται και από την ενδιαφέρουσα τεκμηρίωση της άποψης των Συμβούλων που μειοψήφισαν. Η απόφαση προτρέπει ουσιαστικά σε κατηχητισμό, ενώ ο ευσεβισμός που αναδύει («Ο Ιησούς Χριστός εμφανίζεται ως 'ξένος', ως 'προσδοκώμενος Μεσσίας', ως 'δάσκαλος που όλοι θαυμάζουν', ως 'αγαπημένο φίλος', όχι όμως ως Σωτήρας του κόσμου»! (ΣτΕ: 660/2018, § 18)) προκαλεί το δημοκρατικό αίσθημα, δημιουργεί σοβαρό πισωγύρισμα στην εκπαιδευτική πολιτική της χώρας και δεν προσφέρει καλές υπηρεσίες ούτε στο κύρος της δικαιοσύνης, ούτε στη δημοκρατία, ούτε στην Εκκλησία.

5. Και όμως, “το σχολείο δε δικαιούται να θρησκευείται”

Η δημόσια εκπαίδευση ανήκει σε όλους τους πολίτες, σε εκείνους που πιστεύουν στην επικρατούσα θρησκεία, σε αλλόθρησκους, σε μη θρησκευόμενους και σε άθεους. Το σχολείο ως δημόσια αρχή η οποία κατοχυρώνει τα ανθρώπινα δικαιώματα οφείλει να σέβεται την προσωπικότητα και τις ταυτότητες των μαθητών και να τις αντιμετωπίζει ισότιμα. Το σχολείο δεν νομιμοποιείται να υιοθετεί το ίδιο θρησκευτική ταυτότητα, εξαναγκάζοντας τους μαθητές και τις μαθήτριες σε εξαίρεση από σχολικές πρακτικές, και επομένως σε εκδήλωση προσωπικών δεδομένων και σε περιθωριοποίηση, είτε μέσω ενός μαθήματος θρησκευτικών, είτε μέσω άλλων πρακτικών, όπως τελετουργίες (π.χ. πρωινή προσευχή, εκκλησιασμός, αγιασμός κατά την έναρξη της σχολικής χρονιάς) ή ανάρτηση θρησκευτικών συμβόλων μέσα στους σχολικούς χώρους.

Ένα από τα δυσκολότερα στοιχεία για τη σύγχρονη κοινωνία είναι η παραγωγή του δημοκρατικού κανόνα. Η Ευρωπαϊκή έννομη τάξη εμφανίζεται προς το παρόν αδύναμη να υπερβεί την ιστορική σχετικότητα των πολιτικών συσχετισμών και να αρθεί στο ύψος εκείνο που θα της επέτρεπε να θωρακίσει θεσμικά τη δημοκρατία.

Η παραγωγή του δημοκρατικού κανόνα όσον αφορά τη θέση της θρησκείας στη δημόσια σφαίρα και ειδικότερα στην εκπαίδευση παραμένει ένα πρόγραμμα προς επίτευξη. Η αρμοδιότητα και η ευθύνη για την επίτευξή του δεν αφορά μόνο τους Νομικούς, τους Συνταγματολόγους, τους Θεολόγους ή τους Δικαστές. Η συζήτηση αφορά όλη την επιστημονική και εκπαιδευτική κοινότητα και έχει μόλις ανοίξει.

Σημειώσεις

1. Η έννοια της «θρησκευιολογίας» που έχει παρουσιασθεί στην ελληνική επιστημονική συζήτηση (π.χ. Σωτηρέλης 1998) είναι σχετικά ασαφής ως προς το περιεχόμενο και συνειδητά αποφεύγεται στο πλαίσιο αυτού του άρθρου, καθώς μπορεί εύκολα να χρησιμοποιηθεί προκειμένου να περιγράψει μοντέλα τα οποία δεν είναι πράγματι κοσμικά.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Crouch, C. (2003). Η ήσυχη ήπειρος: θρησκεία και πολιτική στην Ευρώπη. Στο: D. Marquand and R. Nettle (επιμ.). *Θρησκεία και Δημοκρατία*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 191-218.
- Dawkins, R. (2007). *Η περί Θεού αυταπάτη*. Αθήνα: Κάτοπτρο.
- Dragona, T. (2013). Religion in Contemporary Greece – A Modern Experience?. In A. Triandafylifou, R. Gropas and H. Kouki, (eds). *The Greek Crisis and European Modernity*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, pp. 110-131.
- Ζαμπέτα, Ε. (2003). *Θρησκεία και Σχολείο*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Habermas, J. (2011). "The Political". The Rational Meaning of a Questionable Inheritance of Political Theology. In: E. Mendieta and J. VanAntwerpen (eds). *The Power of Religion in the Public Sphere. Judith Butler, Jurgen Habermas, Charles Taylor, Cornel West*. New York: Columbia University Press, pp. 15-33.
- Harris, S. (2004). *The End of Faith*. New York: W.W. Norton & Company.
- Harvey, D. (1989). *The Condition of Postmodernity*. Oxford: Blackwell.
- Καϊδατζής, Α. (2018). Νεωτερικά μέσα, παραδοσιακοί σκοποί: Ο συνταγματικός λόγος της Εκκλησίας της Ελλάδος. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*. 44(1), σσ. 31-48.
- Κουβελάκης, Γ. (2018). Η θρησκευτική συνείδηση των παιδιών μας. Εφημερίδα *Το Βήμα*: 22-4-2018. <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=968621>
- Kymlicka, W. (1995a). *The Rights of Minority Cultures*. Oxford: Oxford University Press.
- Kymlicka, W. (1995b). *Multicultural citizenship*. Oxford: Clarendon Press.
- Μανιτάκης, Α. (2000). *Οι σχέσεις της Εκκλησίας με το Κράτος και το Έθνος. Στη σκιά των ταυτοτήτων*. Αθήνα: Νεφέλη.
- McLuhan, M. (2013). *Understanding media*. Cambridge (Mass.): The MIT Press.
- Σταθόπουλος, Μ. (1999). Η συνταγματική κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας και οι σχέσεις Πολιτείας-Εκκλησίας. Στο: Δ. Χριστόπουλος, επιμ., *Νομικά Ζητήματα Θρησκευτικής Ετερότητας στην Ελλάδα*. Αθήνα: Κριτική., σσ. 199-224.
- Συμβούλιο της Επικρατείας. Ε΄ Τμήμα. 347/2002. Πρακτικό Επεξεργασίας «Διορισμός ή πρόσληψη πολιτών της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε θέσεις εκπαιδευτικού προσωπικού της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης».
- Συμβούλιο της Επικρατείας. Απόφαση 660/2018.
- Σωτηρέλης, Γ. (1998). *Θρησκεία και εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση*. Αθήνα: Σάκκουλας.
- Σωτηρέλης, Γ. (2018). Θεοκρατία ή Δημοκρατία;. Αθήνα: Εφημερίδα *Τα Νέα*: 18-4-2018.
- Stavrakakis, Y. (2002). Religious Populism and Political Culture: The Greek Case, *South European Society & Politics*. 7(3), pp. 29-52.
- Swyngedouw, E. (2004). Globalisation or 'glocalisation'? Networks, territories and rescaling. *Cambridge Review of International Affairs*. 17(1), pp.25-48.
- Ταίηλορ, Τ. (1996). *Πολυπολιτισμικότητα*. Αθήνα: Πόλις.
- Taylor, C. (2011). Why We Need a Radical Redefinition of Secularism. In: E. Mendieta and

- J. VanAntwerpen (eds). *The Power of Religion in the Public Sphere*. Judith Butler, Jurgen Habermas, Charles Taylor, Cornel West. New York: Columbia University Press, pp. 34-59.
- Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων - Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής (ΥΠΘ-ΙΕΠ). (2014). Νέο Σχολείο. Οδηγός Εκπαιδευτικού στα Θρησκευτικά Δημοτικού-Γυμνασίου. Αθήνα: ΙΕΠ.
- Young, I. M. (1990). *Justice and the Politics of Difference*. Princeton. New Jersey: Princeton University Press.
- ΦΕΚ 2104/τ. Β'/19-6-2017: Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος των Θρησκευτικών στο Δημοτικό και στο Γυμνάσιο.
- ΦΕΚ 2105/τ. Β'/19-6-2017: Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος των Θρησκευτικών στο Λύκειο.
- Χάντινγκτον, Σ. (1999). *Η σύγκρουση των πολιτισμών και ο ανασχηματισμός της παγκόσμιας τάξης*. Αθήνα: Terzo Books.
- Χριστόπουλος, Δ. (επιμ.). (1999). *Νομικά Ζητήματα Θρησκευτικής Ετερότητας στην Ελλάδα*. Αθήνα: Κριτική.

Βιογραφικό σημείωμα

Η **Εύη Ζαμπέτα** είναι Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Συγκριτικής Εκπαίδευσης και Εκπαιδευτικής Πολιτικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ). Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα εστιάζονται στην ανάλυση της εκπαιδευτικής πολιτικής, στη μελέτη της Παγκοσμιοποίησης και σε ζητήματα Δημοκρατικής Διακυβέρνησης. Έχει δημοσιεύσει βιβλία και άρθρα στο αντικείμενο της εκπαιδευτικής πολιτικής στην Ελλάδα και στα Ευρωπαϊκά εκπαιδευτικά συστήματα. Διεύθυνση επικοινωνίας: ΤΕΑΠΗ, ΕΚΠΑ, Ναυαρίνου 13α, 10680, Αθήνα. (Email: ezambeta@ecd.uoa.gr)